

جغرافیا و روابط انسانی، زمستان ۱۴۰۴، دوره ۸، شماره ۴، صص ۵۶۹-۵۵۳

سنجش پایداری معیشت در سکونتگاههای روستایی پیرامون شهر اراک

نرگس فلاحی^{۱*}، وحیدریاحی^۲

۱. دانشگاه خوارزمی، دانشکده علوم جغرافیایی، دانشجوی کارشناسی ارشد گروه جغرافیای انسانی، تهران، ایران، رایانامه:

nargesf@khu.ac.ir,

۲. دانشگاه خوارزمی، دانشکده علوم جغرافیایی، دانشیار گروه جغرافیای انسانی، تهران، ایران، رایانامه: riahi@khu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۲

چکیده

مطالعات بانک جهانی و تحقیقات بین‌المللی پایدار ساختن معیشت روستایی را راهی مهم برای کاهش فقر در روستاها معرفی کرده‌اند. معیشت پایدار بر توانایی‌ها، دارایی‌ها و فعالیت‌های لازم برای زندگی تکیه دارد و رویکردی جدید و کلیدی در توسعه پایدار و توانمندسازی فقرا در مناطق روستایی است. این تحقیق با هدف سنجش پایداری معیشت روستاییان در ابعاد و مولفه‌های مختلف، به وضعیت شاخص‌های معیشت پایدار در چهار روستای پیرامون شهر اراک به نام‌های عقیل‌آباد، گوار، انجدان و امان‌آباد پرداخته است. مولفه‌های کلیدی مورد بررسی در این تحقیق، سرمایه‌های انسانی، اجتماعی، فیزیکی، مالی و طبیعی روستاییان و در چارچوب معیشت پایدار روستایی بوده است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بوده و جامعه آماری شامل ۲۲۷۸ خانوار با جمعیت ۷۷۳۶ نفر است. داده‌ها از طریق پرسشنامه‌ای مبتنی بر شاخص‌ها و گویه‌های معیشت پایدار جمع‌آوری شده‌اند. نتایج نشان داد نخست، در مجموع سطح پایداری معیشت در روستاهای مورد بررسی پایین بوده است. دوم، در بین روستاهای مورد مطالعه، روستای انجدان و پس از آن عقیل‌آباد وضعیت بهتری داشته‌اند. در نهایت، در بین مولفه‌های چارچوب معیشت پایدار روستایی، سرمایه طبیعی بالاترین رتبه و سرمایه انسانی کمترین نرخ را داشته که احتمالاً بنا بر بهره‌برداری بی‌رویه از منابع طبیعی روستاهای ناحیه و شکنندگی محیط طبیعی در روستاهای پیرامونی شهر اراک است.

کلمات کلیدی: معیشت پایدار روستایی، توسعه پایدار روستایی، سرمایه معیشتی، شهرستان اراک.

مقدمه

یکی از چالش‌های اساسی نواحی روستایی، ناپایداری معیشت روستاییان است که از عوامل مختلفی مانند فقر منابع طبیعی، زیستی، مالی و فرهنگی ناشی می‌شود. طبق مطالعات بانک جهانی، سیاست‌های ضد فقر زمانی موثر خواهند بود که اطلاعات دقیقی درباره موقعیت، ویژگی‌ها و واکنش‌های فقرا نسبت به سیاست‌ها و محیط داشته باشیم. یافته‌ها نشان می‌دهد که بیش از ۷۵٪ فقیران جهان در نواحی روستایی ساکن‌اند و معیشت آن‌ها به شدت به کشاورزی و منابع طبیعی وابسته است. برای مقابله با این وضعیت، راهبردهای گوناگونی به منظور کاهش فقر و پایداری معیشت در این مناطق تدوین شده‌اند (هریس^۱، ۱۹۸۲؛ وردبانک^۲، ۲۰۰۸). مطالعات بین‌المللی از جمله بانک جهانی، پایدار ساختن معیشت روستایی را به عنوان یکی از روش‌های کاهش فقر در روستاها معرفی کرده‌اند و در دهه‌های اخیر ادبیات علمی گسترده‌ای در این زمینه شکل گرفته است. معیشت به معنای زندگی و توانمندی‌هایی است که برای ادامه حیات لازم‌اند و شامل دارایی‌ها (منابع، دسترسی به منابع) و فعالیت‌های اقتصادی (شغل‌ها) برای گذران زندگی می‌شود. به طور کلی، معیشت به مدیریت و نگهداری منابع و دارایی‌ها برای تضمین زندگی پایدار اشاره دارد (چمبرز^۳، ۱۹۸۹). که همراه با فرایند توسعه روستایی تلقی می‌شود. توسعه روستایی فرایندی چند بعدی است که هدف آن بهبود کیفیت زندگی در جوامع روستایی است. این بهبود وابسته به تغییراتی در بازدهی کشاورزی، اشتغال، توزیع درآمد، مالکیت زمین، مشارکت در تصمیم‌گیری و شاخص‌هایی مانند سطح تحصیلات، دسترسی به آموزش، امکانات بهداشتی، مسکن، راه‌های ارتباطی و کیفیت امکانات فیزیکی، اجتماعی، اقتصادی، محیط زیستی و نهادی در نواحی روستایی است (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۳). تحقیقات متخصصین توسعه روستایی نشان می‌دهد اگرچه رویکردهای سنتی مانند بهبود حاصلخیزی خاک، اصلاحات ارضی و فناوری پیشرفته شرایط روستاها را بهبود داده‌اند، اما در کاهش فقر روستایی ناکام بوده‌اند. از دهه ۱۹۸۰، رویکرد معیشت پایدار با تأکید بر نگاه جامع و یکپارچه به توسعه روستایی و کاهش فقر، به سرعت میان پژوهشگران و فعالان این حوزه گسترش یافته است. رویکرد توسعه پایدار، با بهره‌گیری از درس‌های حاصل از شکست‌ها و تجربیات گذشته، به عنوان راهکاری برای غلبه بر چالش‌های ساختاری جوامع روستایی و عبور از دیدگاه‌های محدود و شهری‌محور مطرح شده است. این رویکرد بر ظرفیت‌سازی و توانمندسازی جوامع روستایی در حوزه دارایی‌های سرمایه‌ای از جمله سرمایه انسانی، اجتماعی، نهادی، طبیعی و فنی تأکید دارد. در شرایط فعلی، و با توجه به فرصت‌های ناشی از اجماع و خرد جمعی در مسیر توسعه بلندمدت، بازنگری در مبانی فکری و روش‌شناسی برنامه‌ریزی روستایی یک ضرورت راهبردی به شمار می‌آید. در چارچوب توسعه روستایی پایدار، انسان روستایی و محیط پیرامونش به صورت یکپارچه دیده می‌شوند، زیرا پایداری در این فضا به معنای ایجاد توازن میان انسان، محیط و فعالیت‌های اقتصادی او است.

¹ Harris² World Bank³ Chambers

توسعه پایدار در واقع نقطه تعادل بین ابعاد محیطی، اجتماعی و اقتصادی توسعه است؛ مفهومی که در رویکردهای گذشته، اغلب با تعارض میان این ابعاد مواجه بود. اگرچه تحقق توسعه پایدار در جوامع مختلف با شدت، کیفیت و اولویت‌های متفاوتی دنبال می‌شود، اما می‌توان برای آن یک مبنای مفهومی مشترک در نظر گرفت ([موسسه توسعه روستایی ایران، ۱۳۸۲](#)). شکی نیست لازمه رسیدن به توسعه، توجه به روستاها به عنوان بخش پایه است، زیرا عمده جمعیت تولیدکننده مواد غذایی و تامین‌کننده امنیت غذایی و نیز عمده فقرای جهان در مناطق و بافت‌های روستایی زندگی می‌کنند ([وردبانک، ۲۰۰۸](#)). همه اینها بیانگر تغییرات عمده در تفکر روستایی در نیم قرن گذشته است که منجر به رهیافت معیشت پایدار روستایی به طور بالقوه در کشورهای درحال توسعه شده و در تلاش برای کاهش فقر روستایی است ([الیس و بیگس، ۲۰۰۱](#)). رهیافت معیشت پایدار روستایی، راهکاری جدید در نظریه‌های توسعه برای توانمندسازی و ظرفیت‌سازی در میان فقرا در مناطق روستایی، یکی از رویکردهای اساسی و مهم برای رسیدن به توسعه پایدار محسوب می‌شود ([سجاسی قیداری، ۱۳۹۲](#)). یکی از راه‌های ناگزیر پیشرفت و جلوگیری از افزایش فقر روستاییان، توجه به وضعیت معیشتی خانوار روستایی است ([نجفی و حیاتی، ۱۳۹۱](#)). به همین نسبت، نظریه‌های توسعه روستایی، پس از میانه قرن بیستم از توسعه عمومی یعنی مدل جمعیت و فنی‌کشاورزی و نظریه‌های اقتصادی سیاسی عبور کرده ([الیس، ۲۰۰۰](#)) و به رویکردهای جدیدی مانند معیشت پایدار، حکمرانی خوب، کاهش فقر و غیره متمرکز رسیده است ([الیس و بیگس، ۲۰۰۳](#)). با اینحال، می‌توان گفت رویکرد معیشت پایدار به عنوان یکی از رویکردهای نظریه توسعه پایدار، ابتدا از دهه ۱۹۳۰ مطرح و در دهه منتهی به سال ۲۰۰۰ مورد توجه جدی قرار گرفته است ([سجاسی قیداری، ۱۳۹۲](#)). رویکرد معیشت پایدار، بر این دیدگاه تأکید دارد که مردم اغلب خودشان دارای توانایی اقدام هستند تا اینکه وابسته به کنش‌های افراد بیرونی باشند. ازاین رو هر تلاشی برای بهبود معیشت مستلزم شناخت و درک طیف متنوعی از عوامل و فرآیندهایی است که معیشت را شکل می‌دهد ([مورث و مکنامارا، ۲۰۱۳](#)). پیامدهای معیشت پایدار روستایی، دستاوردها و خروجی‌های اقدامات معیشتی است. پیامدها می‌تواند در ایجاد انگیزه در تعیین فعالیت‌ها کمک کرده ([CHE، ۲۰۰۵](#)) و یا در تحلیل پیامدهای معیشت، در نظر گرفتن مقیاس و سطح تحلیل (فرد، خانوار، محلی یا ملی) دارای اهمیت بسیار باشند ([جمعه پور و احمدی، ۲۰۱۱](#)). نتایج معیشت پایدار روستایی می‌تواند شامل درآمد بیشتر، افزایش رفاه زیستی، کاهش آسیب‌پذیری، کاهش نابرابری، بهبود امنیت غذایی، پایداری محیط زیست با استفاده پایدار از منابع طبیعی باشد، که باعث بهبود و ارزش و منزلت انسانی روستاییان می‌شود ([سرات، ۲۰۰۸](#)). بنابراین می‌توان گفت معیشت پایدار روستایی رویکردی است که مستقیماً سعی دارد مشکل فقر و آسیب‌پذیری خانوارهای روستایی را حل کند ([مطیعی-لنگرودی، ۲۰۱۱](#)). بر اساس ادبیات معیشت پایدار روستایی، این مفهوم بر پنج نوع سرمایه اصلی

⁴ Ellis & Biggs

⁵ Ellis

⁶ Morse & McNamara

⁷ Serrat

استوار است: طبیعی، فیزیکی، انسانی، مالی و اجتماعی. در این تحقیق نیز تمرکز بر همین مؤلفه‌ها در ناحیه روستایی پیرامون شهر اراک است. مطالعات میدانی اولیه در روستاهای شهرستان اراک نشان می‌دهد که معیشت روستاییان با درجه‌ای از شکنندگی روبروست و در سطحی نسبتاً پایین قرار دارد. بنابراین، بهبود معیشت پایدار نیازمند اقداماتی چون: تنوع‌بخشی به فعالیت‌های اقتصادی، تقویت کشاورزی و زیرساخت‌های اقتصادی، آموزش مداوم روستاییان، حفاظت از محیط‌زیست، توسعه خدمات زندگی روستایی، تقویت پیوندهای اجتماعی، فرهنگی و مشارکت محلی، توجه به کارآفرینی و ظرفیت‌های بومی، افزایش ثبات شغلی و زیرساخت‌های فیزیکی است. این تحقیق با هدف سنجش شاخص‌های معیشت پایدار در این ناحیه، به دنبال پاسخ به این پرسش اصلی است که مبتنی بر رچارچوب معیشت پایدار روستایی، وضعیت شاخص‌های معیشت پایدار در روستاهای مورد مطالعه چگونه است؟

مبانی نظری

موضوع معیشت پایدار به دلیل اهمیت آن در نواحی روستایی، مورد توجه پژوهشگران بسیاری قرار گرفته است. برای توسعه آن، چارچوبی کاربردی با در نظر گرفتن ابعاد مختلف طراحی شده که در سطح جهانی پذیرفته شده است. این چارچوب بر تحلیل عواملی تمرکز دارد که بر معیشت و فرآیندهای مرتبط با آن اثر می‌گذارند و تلاش می‌کند تعامل این عوامل را شناسایی کند. این چارچوب نقش مهمی در درک الگوهای معیشتی، به‌ویژه برای اقشار فقیر، ایفا می‌کند ([وحید ریاحی، ۱۴۰۲](#)). دستیابی به معیشت پایدار نیازمند اتخاذ راهبردی در دوره‌های مختلف برنامه‌ریزی با در نظر گرفتن شرایط و موقعیت محیط درونی و بیرونی جوامع روستایی است، زیرا معیشت پایدار، فعالیتی فرآیندی است که از طریق همکاری متقابل و مشارکتی نهادهای متولی توسعه روستایی و برقراری ارتباط هماهنگ بین اجزای مختلف موثر در معیشت پایدار در بلند مدت امکان‌پذیر است که دستیابی بدان نیازمند برنامه‌ریزی راهبردی و مشخص کردن راهبردهاست ([سجاسی قیداری، ۱۳۹۲](#)؛ [اصغرطهماسبی، ۱۴۰۳](#)).

در تحلیل الگوی معیشت پایدار، پنج نوع سرمایه اصلی بررسی می‌شود: سرمایه انسانی (مهارت، آموزش، سلامت)، سرمایه فیزیکی (ابزار، ساختمان، جاده‌ها)، سرمایه مالی (پول، پس انداز، وام)، سرمایه طبیعی (زمین، آب، دام) و سرمایه اجتماعی (شبکه‌ها و اتحادیه‌ها). این سرمایه‌ها به عنوان عوامل درونی شناخته می‌شوند، در حالی که ساختارها، فرایندهای تحول، آسیب‌پذیری‌ها، استراتژی‌ها و نتایج معیشتی به عنوان عوامل بیرونی در مدل معیشت پایدار نقش دارند. چارچوب مفهومی تحقیق حاضر بر اساس نظریات علمی و مشاهدات میدانی شامل سازه‌های اقتصادی (درآمد، اشتغال، تنوع درآمد)، انسانی (تحصیلات، وضعیت اشتغال، انگیزه‌ها)، زیست‌محیطی (دسترسی به منابع آب، وضعیت خاک) و فیزیکی (مکانیزاسیون، دسترسی به بازار و حمل و نقل) است. معیشت پایدار، بر اساس تعریف چمبرز و

کانوی، توانایی حفظ و ارتقا دارایی‌ها و منابع در برابر شوک‌ها و استرس‌ها و فراهم آوردن فرصت‌های معیشتی برای نسل‌های آینده است، به گونه‌ای که منافع آن به صورت شبکه‌ای در سطوح محلی و ملی تسری یابد ([چمبرز و کانوی، ۱۹۹۸](#)).

چارچوب معیشت پایدار، شامل مهمترین عواملی است که معیشت مردم را تحت تأثیر قرار داده و همچنین اهمیت نسبی روابط بین این عوامل را نشان می‌دهد. طبق نظر [کارنی \(۱۹۸۸\)](#) چارچوب معیشت پایدار، ابزاری برای فراهم کردن پایه‌های تحلیل‌های معیشتی است. همچنین چارچوب به عنوان ابزار مدیریتی و برنامه ریزی برای ارائه روشی در مورد تفکر در زمینه این عوامل است. از این رو این چارچوب به سرمایه‌گذاران در مورد مباحث مربوط به عوامل و در تشخیص اهداف ورود به حمایت از معیشت کمک می‌کند ([DFID, 1999](#)). پنج مفهوم حیاتی برای فهم چارچوب معیشت عبارت‌اند از: زمینه‌های آسیب‌پذیری، دارایی‌های معیشتی، مؤسسات، استراتژی‌های معیشتی و نتایج معیشتی ([مکدوناق و بانینگ، ۲۰۰۹](#)). در واقع چارچوب‌های معیشت پایدار مختلفی برای تسهیل کاربرد راهبرد معیشت پایدار در عمل ایجاد شده‌اند که عناصر این چارچوب‌ها ممکن است کمی تفاوت داشته باشند، اما اصول کلیدی آنها یکی هستند. نمونه مهم چارچوب معیشت پایدار، طرحی است که از سوی DFID ارائه گردیده است.

پس از چارچوب معیشت پایدار، اعتبار نتایج معیشتی مهم تلقی می‌شود. نتایج معیشت شامل موفقیت‌ها و هدف‌هایی هستند که استراتژی‌های معیشتی (از طریق دارایی‌های معیشتی) به آنها دست می‌یابند، نتایج همواره راهی برای ارزیابی پایداری معیشت هستند چون آنها خروجی‌ها و دستاوردهای اقدامات معیشتی هستند ([طبیعی لنگرودی، ۱۳۹۰؛ فرهادعزیزپور، ۱۳۹۷](#)). نتایج معیشت شامل افزایش درآمد، رفاه زیستی، کاهش آسیب‌پذیری و نابرابری، بهبود امنیت غذایی و پایداری محیط‌زیست با بهره‌برداری پایدار از منابع طبیعی است که ارزش و منزلت انسانی را ارتقا می‌دهد. این نتایج حاصل استراتژی‌های معیشتی بوده و هدف اصلی مداخلات توسعه برای رفع آنهاست. همچنین، نتایج منعکس‌کننده اهداف افراد یا خانوارها در بازه‌های زمانی مشخص و در شرایط محدودیت منابع و دارایی‌ها می‌باشد ([سرات، ۲۰۰۸](#)). نتایج معیشت به پنج مولفه‌ای تقسیم می‌شود که به کاهش معیشت در کاهش فقر کمک می‌کند، شامل: ایجاد اشتغال سودآور؛ درآمد، تولید و شناسایی؛ کاهش فقر؛ فقر نسبی و نابرابری؛ رفاه و توانایی‌ها (اتاق‌ها، سن)؛ سازگاری، آسیب‌پذیری و انعطاف‌پذیری معیشتی؛ کنار آمدن و بهبودی از استرس و شوک‌ها؛ و مولفه پنجم شامل پایداری پایه منابع طبیعی: سیستم برای حفظ بهره‌وری هنگامی که در معرض نیروهای

⁸ Chambers & Conway

⁹ Carney

¹ McDonagh & Bunning

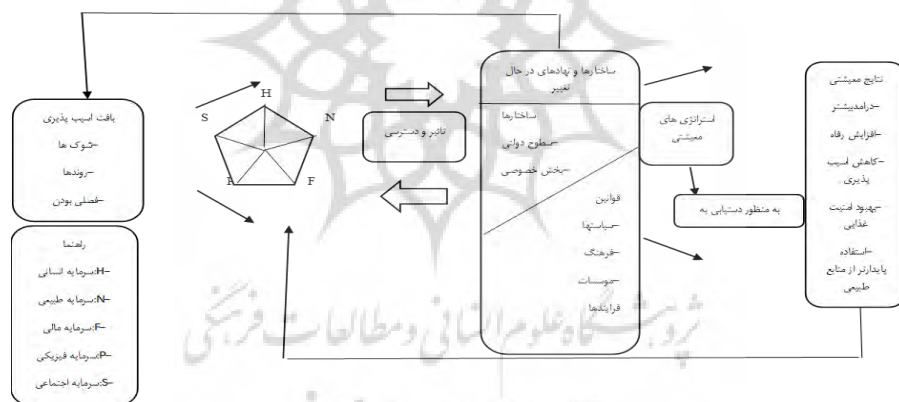
¹ Serrat

مزاحم قرار می گیریم (اسکونز؛^۲ ۲۰۱۸؛ وحیدریاحی،^۱ ۱۴۰۰). مرور ادبیات و تحقیقات مرتبط با معیشت پایدار روستایی، بیانگر اعتبار کلیدی سرمایه‌ها و دارایی‌ها در مطالعات میدانی است. در خصوص معیشت پایدار روستایی در سطح کشور و جهان، مطالعات متعدد، اما نه چندان گسترده‌ای صورت گرفته که به برخی از آنها اشاره می‌شود.

سجاسی قیداری و همکاران (۱۳۹۵)، در تحقیقی با عنوان سنجش سطح دارایی‌های معیشتی در مناطق روستایی با رویکرد معیشت پایدار به این نتیجه رسیدند که بین روستاهای مورد مطالعه از نظر برخورداری از دارایی‌های معیشتی تفاوت معناداری وجود دارد. **عبدالله زاده و همکاران (۱۳۹۴)**، در تحقیق بررسی تأثیر گردشگری بر معیشت پایدار روستایی استان گلستان، سرمایه‌های معیشتی پنج‌گانه در هر دو گروه روستاها کمتر از حد متوسط و وضعیت نامناسب داشتند. آزمون t مستقل نشان داد میانگین سرمایه‌های فیزیکی، مالی و کل سرمایه‌ها در روستاهای گردشگری از روستاهای غیرگردشگری بالاتر است. **کوبرلین^۳ (۲۰۱۱)**، به بررسی پویایی سطح معیشت خانواده روستایی در دوره زمانی ۲۰۱۳ و ۲۰۱۱ پرداخت. نتایج بیانگر این بود که در طی زمان دارایی‌های معیشتی، یعنی سرمایه فیزیکی، انسانی و اجتماعی، افزایش یافته، در حالی که دسترسی به سرمایه‌های طبیعی و مالی به طور قابل توجهی کاهش یافته است. نتایج مطالعات **شهرکی و شریف زاده (۱۳۹۳)**، در تحقیقی با عنوان ارزیابی جایگاه آبی‌پروری در معیشت پایدار روستایی نشان دادند که آبی‌پروری موجب پایداری بیشتر دارایی‌های اجتماعی، انسانی و مادی معیشتی کشاورزان آبی‌پرور فعال در مقایسه با دو گروه دیگر بوده است. بر مبنای یافته‌های پژوهش، آبی‌پروری سبب بهبود وضعیت پایدار معیشت کشاورزان آبی‌پرور فعال شده است. **نوروزی و حیاتی (۱۳۹۴)** سازه‌های مؤثر بر معیشت پایدار روستایی از دیدگاه کشاورزان هر پنج دسته سازه (انسانی، اجتماعی، فیزیکی و...) به نوعی با پایداری معیشت از دیدگاه کشاورزان، رابطه داشته‌اند. **لامسال^۴ و همکاران (۲۰۱۵)**، معیشت پایدار از طریق فعالیت‌های ناشی از منابع تالابی در نپال به این نتیجه رسیدند منابع تالابی سهم قابل توجهی در اقتصاد مردم محلی دارند به طوریکه ارزش سالانه منابع بهره‌برداری شده توسط خانوار معادل ۴/۱۲ درصد درآمد بوده است. **ژانگ و همکاران (۲۰۱۵)**، در مطالعه تطبیقی مدل‌های معیشت پایدار در مناطق روستایی گردشگری دریافتند اختلاف قابل توجه در سرمایه طبیعی، مادی و مالی؛ اما اختلاف کوچکی در دارایی منابع انسانی و سرمایه اجتماعی وجود دارد. **شین^۵ (۲۰۰۹)** در بررسی تأثیر گردشگری بر معیشت پایدار، سه روستا کوهستانی در مرکز چین، نتیجه گرفت که گردشگری راهبردهای معیشت را متنوع ساخته و منجر به بهبود دارایی‌های معیشتی شده و ترتیبات نهادی نقش مهمی در این فرآیند بازی کرده‌اند. نتایج تحقیق **ژانگ و یان^۶ (۲۰۱۱)** نشان

^۱ Scoones	2
^۱ Koeberlein	3
^۱ Lamsal	4
^۱ Zhang	5
^۱ Shen	6
^۱ Zhang & Yan	7

داد که سطح آسیب‌پذیری معیشت عشایر منطقه فلات تبت به تغییرات اقلیمی زیاد است و عشایر محلی نمی‌تواند با ریسک‌های موجود مقابله کرده و نیازمند اقدامات حمایتی توسط دولت هستند. در واقع به علت ضعف دارایی‌های معیشتی و ظرفیت سازگاری آسیب‌پذیری رو به افزایش بوده است. نوروزی و حیاتی (۲۰۱۵)، در پژوهشی با هدف شناسایی پنج سازه انسانی، اجتماعی، اقتصادی، زیست‌محیطی و فیزیکی مؤثر بر پایداری معیشت خانوارهای کشاورز استان کرمانشاه، بر ضرورت نگاه چندبعدی و جامع‌نگر در برنامه‌ریزی‌های توسعه روستایی و کشاورزی تأکید شده است. در این مطالعه، نظرات سرپرستان خانوارهای روستایی برای سنجش وضعیت معیشت پایدار مبنا قرار گرفت و سازه‌هایی که در پایداری معیشت خانوارهای کشاورز مؤثرند، شناسایی و بررسی شدند. تمرکز بر شناخت پنج سرمایه انسانی، اجتماعی، اقتصادی، زیست‌محیطی و فیزیکی، با هدف دستیابی به درکی واقع‌بینانه از وضعیت معیشتی جامعه محلی صورت گرفت. چارچوب معیشت پایدار روستایی (مطابق شکل ۱) در برخی طرح‌های اجرایی کشور مانند طرح پیشرفت و آبادانی منطقه‌ای به کار گرفته شده است. هدف این طرح‌ها، کاهش محرومیت، توانمندسازی اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی جوامع محلی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های بومی و طبیعی بوده است. در این طرح‌ها، سنجش سرمایه‌های معیشتی یکی از مراحل آغازین برای ارتقای توانمندی جوامع هدف به شمار می‌رود.

شکل ۱: چارچوب مفهومی معیشت پایدار روستایی

Figure 1: Conceptual framework for sustainable rural livelihoods

روش تحقیق

این تحقیق از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش گردآوری داده‌ها، میدانی و پیمایشی است و ماهیتی توصیفی-تحلیلی دارد. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، از آمار توصیفی و استنباطی با استفاده از نرم‌افزار SPSS بهره گرفته شد. ابزار جمع‌آوری داده‌ها، پرسشنامه برگرفته از چارچوب معیشت پایدار و در مولفه‌های سرمایه‌های انسانی،

اجتماعی، فیزیکی، مالی و طبیعی روستاییان بود که در سه بخش تنظیم شد؛ ویژگی‌های فردی پاسخ‌دهندگان؛ وضعیت معیشت پایدار در روستاهای مورد مطالعه؛ و راهکارهای بهبود سطح معیشت پایدار روستایی. دارایی‌های معیشتی در قالب گویه‌های مختلفی بررسی شدند. از جمله در سرمایه انسانی: دانش، مهارت، مشارکت اقتصادی خانوار، تغذیه و بهداشت. در سرمایه اجتماعی: مشارکت، اعتماد، تعامل و همبستگی اجتماعی. در سرمایه فیزیکی: مسکن، کیفیت محیط سکونت، دسترسی به خدمات. در سرمایه طبیعی: زمین، منابع طبیعی، قابلیت زمین و آب، دام. و در نهایت در سرمایه مالی: درآمد، پس‌انداز، تسهیلات بانکی، اشتغال و کیفیت آن. پرسشنامه‌های این تحقیق بر اساس مقیاس پنج‌درجه‌ای لیکرت تنظیم شد. جامعه آماری شامل روستاهای پیرامونی شهر اراک بود. از میان حدود ۳۰ روستای پیرامون شهر اراک، چهار روستای عقیل‌آباد، گوار، انجدان و امان‌آباد به عنوان نمونه انتخاب شدند. طبق سرشماری سال ۱۳۹۵، این روستاها در مجموع ۷۷۳۶ نفر جمعیت و ۲۲۷۸ خانوار داشتند. برای اجرای مطالعه میدانی، تعداد ۱۰۰ پرسشنامه بر اساس اشباع نظری و با توجه به تناسب جمعیتی، به صورت تصادفی در بین خانوارهای این روستاها تکمیل شد. شاخص‌ها و گویه‌های مورد بررسی در این پژوهش در پنج دسته سرمایه‌های معیشتی طبقه‌بندی شدند که جزئیات آن‌ها در جدول شماره ۱ ارائه شده است.

جدول شماره ۱: شاخص‌ها و گویه‌های مورد بررسی در روستاهای مورد مطالعه

گویه‌ها Items	شاخص‌ها Indicators
سطح تحصیلات و آموزش نیروی کار-مهارت‌ها و توانمندی‌های افراد در زمینه‌های مختلف-دسترسی به آموزش‌های فنی و حرفه‌ای و برنامه‌های توسعه مهارت-سلامت عمومی و دسترسی به خدمات بهداشتی-رضایت شغلی و انگیزه کارگران.	سرمایه انسانی
میزان اعتماد و همکاری در بین افراد جامعه- وجود و فعالیت‌های انجمن‌ها، گروه‌ها، نهادهای اجتماعی- دسترسی به شبکه‌های حمایتی- کیفیت روابط اجتماعی و مشارکت در تصمیم‌گیری‌های جمعی- همبستگی اجتماعی و احساس تعلق به جامعه.	سرمایه اجتماعی
کیفیت و دسترسی به زیرساخت‌های حمل و نقل، جاده‌ها، پل‌ها، حمل و نقل عمومی- دسترسی به منابع انرژی، برق، گاز...- کیفیت و دسترسی به امکانات بهداشتی و آموزشی- وضعیت مسکن و فضای زندگی در روستا- دسترسی به اینترنت و فناوری‌های ارتباطی.	سرمایه فیزیکی
دسترسی به منابع مالی برای سرمایه‌گذاری- توانایی در استفاده از اعتبارات و تسهیلات بانکی- میزان درآمد خانوارها و سطح پس‌انداز- دسترسی به بیمه و خدمات مالی- تنوع و پایداری منابع مالی در جامعه.	سرمایه مالی
دسترسی به منابع آبی و مدیریت منابع آب- سطح پوشش گیاهی و تنوع زیستی در منطقه- وضعیت خاک و قابلیت‌های کشاورزی- کیفیت و میزان ذخایر منابع طبیعی، جنگل‌ها، معادن...- مدیریت پسماند و بازیافت.	سرمایه طبیعی

منبع: بررسی محققان، ۱۴۰۴

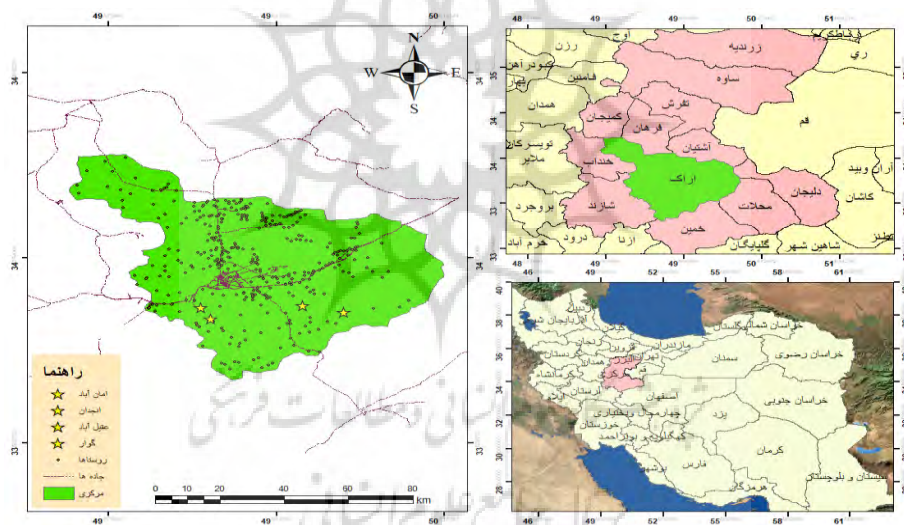
مشخصات و ویژگی‌های روستاهای منتخب برای این مطالعه شامل جمعیت، تعداد خانوار، موقعیت جغرافیایی و فعالیت‌های اقتصادی اصلی در جدول شماره ۲ نشان داده شده است.

جدول شماره ۲: ویژگی‌ها و مشخصات روستاهای مورد مطالعه در شهرستان اراک

روستا	جمعیت (نفر)	خانوار	فاصله و موقعیت	اولویت‌های اقتصادی	تعداد پرسشنامه
عقیل آباد	۲۶۸۲	۷۸۴	۱۲ کیلومتری جنوب غربی اراک	زراعت و باغداری	۳۵
گوار	۲۶۸۴	۷۸۴	۱۵ کیلومتری جنوب غربی اراک	زراعت و باغداری	۱۵
انجدان	۴۴۶	۱۵۴	۳۵ کیلومتری شرق اراک	زراعت و باغداری	۳۵
امان آباد	۱۹۲۶	۵۵۶	۲۶ کیلومتری شرق اراک	زراعت و باغداری	۱۵
جمع	۷۷۳۶	۲۲۷۸	-----	-----	۱۰۰

منبع: بررسی محققان، ۱۴۰۴

موقعیت جغرافیایی روستاهای مورد مطالعه نسبت به شهر اراک در شکل شماره ۲ نمایش داده شده است.

شکل ۲: موقعیت روستاهای مورد مطالعه در شهرستان اراک

Figure 2: Location of the villages studied in Arak County

یافته‌های تحقیق

مشخصات جمعیت‌شناختی و اجتماعی-اقتصادی سرپرستان خانوار پاسخ‌دهنده در جدول شماره ۳ نشان داده شده است. بر اساس یافته‌های به‌دست‌آمده، از میان سرپرستان خانوار پاسخ‌گو، ۶۵ نفر مرد و ۳۵ نفر زن بودند. از نظر سنی، ۵ نفر زیر ۲۰ سال و ۴۵ نفر بالای ۴۰ سال بودند؛ ۵۰٪ نیز بین ۲۰ تا ۴۰ سال داشتند. در زمینه تحصیلات،

۶٪ بی سواد، ۱۶٪ دارای تحصیلات زیردیپلم، ۴۴٪ دیپلم و کاردانی، و ۳۴٪ دارای تحصیلات کارشناسی و بالاتر بودند که نشان دهنده وضعیت نسبتاً مطلوب سرمایه انسانی در منطقه است. از نظر شغلی، ۴۲/۵٪ در بخش کشاورزی و باغداری فعال بودند که شغل غالب روستاهاست. محصولات اصلی شامل گندم، جو، لوبیا، سیب زمینی، انگور، گردو و بادام است که به صورت آبی و دیم کشت می شود. ۳۵/۵٪ به دامداری سنتی اشتغال دارند و با پرورش دام سبک مانند گوسفند، فراورده هایی چون کشک، دوغ و کره محلی تولید می کنند که جنبه سوغاتی نیز دارد. در عقیل آباد، مشاغلی مانند فروش مصالح ساختمانی، کارگری و گچ کاری رایج است (۱۲٪ از مشاغل)، که با رشد ویلاسازی در روستا مرتبط است. در انجدان، به دلیل موقعیت گردشگری، فعالیت هایی مانند اقامتگاه بوم گردی، فروش غذاهای محلی و محصولات ارگانیک رواج دارد. همچنین، مسگری به عنوان یک شغل سنتی و بخشی از میراث فرهنگی، حدود ۱۰٪ مشاغل روستا را شامل می شود.

جدول شماره ۳: مشخصات سرپرستان خانوار پاسخ دهنده در روستاهای مورد مطالعه

Table 3: Characteristics of Household Heads Responding in the studied villages

گروه سنی	فراوانی	درصد
کمتر از ۲۰ سال	۵	۵٪
۲۱-۳۰	۲۰	۱۵٪
۳۱-۴۰	۳۰	۳۰٪
بالاتر از ۴۰ سال	۴۵	۵۰٪
جمع	۱۰۰	۱۰۰٪
تحصیلات		
بی سواد	۶	۶٪
زیردیپلم	۱۶	۱۶٪
دیپلم و کاردانی	۴۴	۴۴٪
تحصیلات دانشگاهی	۳۴	۳۴٪
جمع	۱۰۰	۱۰۰٪
جنسیت		
مرد	۶۵	۶۵٪
زن	۳۵	۳۵٪
جمع	۱۰۰	۱۰۰٪

منبع: یافته های تحقیق، ۱۴۰۴

وضعیت شاخص های معیشت پایدار در روستاهای مورد مطالعه

معیشت پایدار روستایی، دستاورد اقدامات و فعالیت روستاییان در تناسب با منابع زیستی نواحی روستایی است. پیامدهای معیشت می‌تواند در ایجاد انگیزه در تعیین فعالیت‌ها کمک کرده (CHF,2005) و در تحلیل پیامدهای معیشتی، در نظر گرفتن مقیاس و سطح تحلیل (فرد، خانوار، محلی یا ملی) دارای اهمیت بسیار دارد (احمدی و جمعه پور، ۲۰۱۱) به علاوه نتایج پایداری معیشت روستایی می‌تواند شامل درآمد بیشتر، افزایش رفاه زیستی، کاهش آسیب‌پذیری، کاهش نابرابری، بهبود امنیت غذایی، پایداری محیط‌زیست با استفاده پایدار از منابع طبیعی باشد، که باعث بهبود و ارزش و منزلت انسانی میشود (سرات، ۲۰۰۸). طبق جدول ۴، روستاهای امان‌آباد و گوار وضعیت نسبتاً متعادلی در معیشت پایدار دارند، اما سرمایه طبیعی آنها شکننده و ضعیف است. دو روستای انجدان و عقیل‌آباد در شاخص‌های معیشت پایدار پایین‌ترند. در میان سرمایه‌های روستایی، سرمایه انسانی و اجتماعی رتبه اول و دوم را دارند، پس از آن سرمایه‌های مالی، فیزیکی و طبیعی قرار دارند. سرمایه‌های انسانی و اجتماعی به دلیل توسعه زیرساخت‌های آموزشی و اجتماعی وضعیت مناسبی دارند، اما توان اقتصادی و سرمایه فیزیکی پایدار نیستند. سرمایه طبیعی که منابع زیستی و پایه اشتغال است، وضعیت خوبی ندارد. عقیل‌آباد با میانگین ۳ کمترین شاخص معیشت پایدار را دارد؛ ضعف در سرمایه طبیعی و مالی چالش جدی است و مهاجرت به دلیل نیاز به اشتغال افزایش یافته است. هرچند سرمایه انسانی این روستا نسبتاً خوب است. امان‌آباد بهترین میانگین شاخص‌ها را دارد و سرمایه فیزیکی در آن بالاتر است که به فعالیت‌های اقتصادی و درآمد مبتنی بر منابع زیستی مربوط است. سرمایه طبیعی این روستا متوسط است اما روند کاهشی دارد. انجدان کمترین سرمایه طبیعی اما بالاترین سرمایه انسانی و اجتماعی را دارد.

جدول شماره ۴: وضعیت سرمایه‌های معیشت روستایی در روستاهای مورد مطالعه

Table 4: Status of rural live hood assets in the studied villages

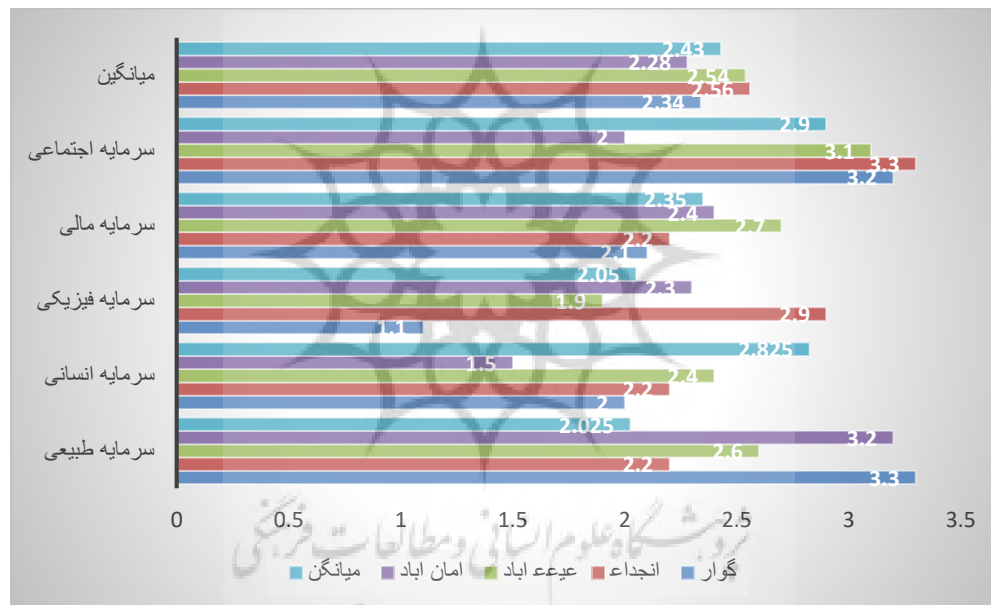
شاخص Indicators	گوار Gavar	عقیل‌آباد Aghilabad	امان‌آباد Amanabad	انجدان Anjedan	میانگین کلی Overall Average
سرمایه انسانی	۲	۲/۴	۱/۵	۲/۲	۲/۰۲۵
سرمایه طبیعی	۳/۳	۲/۶	۳/۲	۲/۲	۲/۸۲۵
سرمایه فیزیکی	۱/۱	۱/۹	۲/۳	۲/۹	۲/۰۵
سرمایه مالی	۲/۱	۲/۷	۲/۴	۲/۲	۲/۳۵
سرمایه اجتماعی	۳/۲	۳/۱	۲	۳/۳	۲/۹
میانگین کل	۲/۳۴	۲/۵۴	۲/۲۸	۲/۵۶	۲/۴۳

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۴

بر اساس جدول ۴ و رتبه‌بندی روستاها: روستای انجدان با میانگین ۲/۵۶، بهترین وضعیت معیشت پایدار را دارد و سرمایه اجتماعی مهم‌ترین سرمایه آن است. پس از آن، روستای عقیل اباد با میانگین ۲/۵۴ در رتبه دوم قرار دارد و از نظر سرمایه مالی و اجتماعی در سطح بالایی است. در رتبه سوم، روستای گوار با میانگین ۲/۳۴ قرار دارد که بالاترین میزان سرمایه طبیعی را دارد. در نهایت، روستای امان اباد پایین‌ترین رتبه را دارد و کمترین میانگین شاخص‌ها را به خود اختصاص داده است. در مجموع، میانگین شاخص معیشت پایدار در کل روستاهای مورد بررسی ۲/۴۳ است؛ سرمایه طبیعی بالاترین و سرمایه انسانی پایین‌ترین نرخ را در میان سرمایه‌ها دارد. شکل شماره ۳ میانگین سرمایه‌های معیشت پایدار در روستاهای مورد مطالعه را نمایش می‌دهد.

شکل ۳: میانگین سرمایه‌های معیشت پایدار روستایی روستاهای مورد مطالعه

Figure: Average sustainable rural live hood assets of the studied villages

نتایج آزمون آماری نیز نشان می‌دهد که بین روستاهای مورد مطالعه از نظر برخورداری از سرمایه‌های معیشتی، تفاوت وجود دارد. مطابق با داده‌های جدول ۹، این امر نشان می‌دهد که تفاوت مشاهده شده در بین روستاها معنادار است و به این دلیل است که سطح معناداری کمتر ۰/۰۵ می‌باشد. با توجه سطح معناداری در تمام ابعاد سرمایه‌ها، که کمتر از ۰/۰۵ است، می‌توان گفت که در بین روستاهای مورد مطالعه از نظر برخورداری از سرمایه‌های معیشتی، میزان تفاوت معناداری بسیار بالاست و هر یک از روستاهای مورد مطالعه به فراخور موقعیت و توانایی از صفتهایی در برخورداری از برخی سرمایه‌ها و ضعف‌هایی در سرمایه‌های دیگر یا دارایی‌های معیشتی برخوردارند.

جدول شماره ۹۵: آزمون لون برای تعیین تفاوت روستاها از نظر برخورداری از سرمایه‌های معیشتی

Table 5: Leven test to determine the differences between villages in terms of access to livelihood capital

سطح معنی داری Significance Level	df ₂	df ₁	امار لون Statistics
۰/۰۰۰	۱۳۲	۱۲	۲/۰۷۴

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۴

Source: Research Findings1404

نتیجه گیری

در این تحقیق، پنج سرمایه معیشتی روستاییان در روستاهای پیرامون شهر اراک بررسی شد. این تحقیق به وضوح نشان می‌دهد که وضعیت کلی سرمایه‌های معیشتی مطلوب نیست. آزمون t تک‌نمونه‌ای نشان داد سرمایه‌های مالی، طبیعی و فیزیکی کاهش یافته و ناپایدار هستند، در حالی که سرمایه‌های اجتماعی و انسانی روند نسبتاً بهتر و پایداری دارند. با توجه به اهمیت فعالیت باغداری در منطقه و وابستگی به منابع طبیعی، بهره‌برداری از این منابع تاثیر مستقیمی بر پایداری معیشت روستایی دارد. تحلیل آماری نیز نشان داد اکثر شاخص‌ها از نظر پایداری در سطح مناسبی نیستند و تنها سرمایه‌های اجتماعی و انسانی وضعیت بهتری دارند. به‌طور کلی، سرمایه طبیعی و مالی به عنوان ناپایدارترین عوامل معیشت پایدار روستاها شناخته شدند. یافته‌های این پژوهش با یافته‌های پژوهش خسروزادیان و همکاران (۱۳۹۵)، صادق زاده و همکاران (۱۳۹۳)، دربان آستانه و همکاران (۱۳۹۷) در تحلیل فضایی سرمایه‌های معیشتی کشاورزان روستای شهرستان شازند مطابقت دارد. همچنین نتایج این پژوهش با یافته‌های شهرکی و شریف زاده (۱۳۹۴) نیز مطابق دارد که نشان دادند میانگین سرمایه‌های معیشتی کشاورزان در سرمایه‌های اجتماعی و انسانی بالاتر از سایر سرمایه‌ها بوده است. براساس مشاهدات میدانی، در سرمایه انسانی، مهارت نیروی کار به ویژه در باغداری و کشاورزی پایین و استفاده از فارغ‌التحصیلان دانشگاهی ناکافی است که منجر به بهره‌وری کم و نوآوری محدود شده است. فقر و محرومیت، سلامت فردی و محیطی را آسیب‌پذیر کرده و تاب‌آوری در برابر مشکلات طبیعی کاهش یافته است. در سرمایه اجتماعی، بی‌اعتمادی به نهادهای دولتی مشهود است اما توانمندی کار گروهی و مشارکت اجتماعی بالا است. در سرمایه اقتصادی و مالی، وابستگی زیاد به باغداری و منابع آب و خاک ناپایدار، زمینه فقر را افزایش داده و منابع مالی تزریق شده به دلیل نبود مدیریت توانمند بهینه استفاده نشده‌اند. در سرمایه فیزیکی، نبود زیرساخت‌ها به ویژه راه‌های ارتباطی بین روستاها و شهرها مانع توسعه و باعث مهاجرت شده است.

تقویت معیشت پایدار روستایی نیازمند نگاه جامع و چندبعدی است. این تحقیق با بهره‌گیری از مطالعات میدانی، راهکارهایی برای بهبود وضعیت معیشت در روستاها ارائه می‌دهد. ابتدا لازم است از سرمایه انسانی برای آموزش و آگاهی بخشی درباره ضعف‌های سرمایه‌های طبیعی، مالی و فیزیکی استفاده کرد. آموزش‌های مهارتی با هدف تنوع بخشی به مشاغل روستایی (با توجه به کمبود منابع زیستی مانند آب‌های زیرزمینی) مطرح و در مطالعه تاکید شده است. همچنین، ایجاد گروه‌های مالی خرد، بازارچه‌های محلی و فروش مستقیم محصولات برای تقویت سرمایه مالی ضروری است. در زمینه سرمایه فیزیکی، سرمایه‌گذاری نهادهای دولتی و خصوصی و توسعه زیرساخت‌ها پیشنهاد می‌شود. به‌طور خاص، در روستای انجدان تجهیز مدارس و فضاهای عمومی، بهبود حمل و نقل، ایجاد مراکز کارآفرینی، حفظ پوشش گیاهی و آموزش کشاورزی پایدار از جمله راهکارها هستند. در روستای عقیل آباد نیز راهکارهایی چون راه‌اندازی صندوق‌های اعتباری، حمایت از مشاغل خانگی، آموزش‌های کسب و کار، بهبود زیرساخت‌های ارتباطی و اجرای طرح‌های آبخیزداری و کشاورزی کم مصرف مطرح شده است. تنوع درآمد روستاییان با توسعه مشاغل مکمل مانند صنایع دستی، گردشگری، گیاهان دارویی، زنبورداری و دام سبک اهمیت دارد. ایجاد صندوق‌های اعتباری محلی، تسهیلات مالی، وام‌های کم بهره و بیمه کشاورزی از راهکارهای کلیدی است. آموزش مهارت‌های فنی، کارآفرینی و فناوری نوین و توانمندسازی زنان و جوانان ضروری است. بهبود زیرساخت‌های فیزیکی مثل آب سالم، برق پایدار، جاده، اینترنت و مسکن مقاوم، نقش اساسی در پایداری معیشت دارد. تقویت سرمایه اجتماعی از طریق شوراهای تعاونی‌ها و مناسبت‌های فرهنگی افزایش می‌یابد. حمایت نهادی و سیاست‌گذاری بومی محور با هماهنگی نهادهای مختلف الزامی است. در نهایت، معیشت پایدار با راهکارهای ترکیبی، بلندمدت و مشارکت محور بر پایه ظرفیت محلی تحقق می‌یابد و موجب کاهش مهاجرت و حفظ پایداری اکولوژیکی می‌شود.

منابع

- ازکیا، م. و غفاری، غ. (۱۳۸۳). توسعه روستایی با تاکید بر جامعه روستایی ایران. تهران: انتشارات و اطلاعات.
- خسروزادیان، م.، غنیان، م. و عبدشاهی، ع. (۱۳۹۵). اولویت‌بندی بهره‌برداری کشاورزی شهرستان بهبهان بر اساس الگوی معیشت پایدار. فصلنامه تعاون و کشاورزی، ۵(۱۹)، ۱۶-۱۱۸.
- دربان آستانه، ع.، مطیعی لنگرودی، س. ح. و قاسمی، ف. (۱۳۹۷). شناسایی و تحلیل عوامل موثر بر معیشت پایدار کشاورزان (مطالعه موردی: شهرستان شازند). فصلنامه روستا و توسعه، ۲۱(۴)، ۶۷-۶۷.

- ریاحی، و.، افراخته، ح. و حجت شمami، س. (۱۴۰۲). بنیان‌های معیشتی و بینش روستاییان در رابطه با گردشگری الکترونیک (مطالعه موردی: ناحیه روستایی شهرستان رودبار). مجله روستا و توسعه پایدار فضا، ۴(۱)، ۶۴-۸۳.
- ریاحی، و.، طهماسبی، ا. و عزیزی، س. (۱۴۰۰). تحلیل الگوهای زیستی سامانه‌های عشایری با تاکید بر رویکرد معیشت پایدار (مطالعه موردی: کانون عشایری شهرستان ملارد). مجله مطالعات برنامه‌ریزی قلمرو کوچ‌نشینان، ۱(۱)، ۱۷۴-۱۹۱.
- سجاسی قیداری، ح.، صادقلو، ط. و پالوج، م. (۱۳۹۲). اولویت‌بندی راهبردهای توسعه معیشت پایدار روستایی با مدل ترکیبی سوات تاپسیس فازی (مورد: شهرستان خداآهنده). فصلنامه روستا و توسعه، ۱۶(۲)، ۸۵-۱۱۰.
- سجاسی قیداری، ح.، صادقلو، ط. و شکوری راد، ا. (۱۳۹۵). سنجش سطح دارایی‌های معیشتی در مناطق روستایی با رویکرد معیشت پایدار، مطالعه موردی شهرستان تایباد. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی، ۵(۱)، ۱۹۷-۲۱۶.
- شهرکی، م. و شریف‌زاده، م. (۱۳۹۴). ارزیابی جایگاه آبریز پروری در معیشت پایدار روستایی کشاورزان شهرستان زاهدان. فصلنامه پژوهش‌های روستایی، ۶(۱)، ۹۷-۱۱۶.
- صادق‌زاده، م.، صادق‌الله یاری، م. و انصاری، م. ح. (۱۳۹۳). تحلیل سطوح دارایی‌های پایدار نظام شالیکاری شهرستان رشت. فصلنامه راهبردهای توسعه روستایی، ۱(۲)، ۸۵-۹۷.
- طهماسبی، ا.، کشاورز ملائی، ش. و قادرمرزی، ح. (۱۴۰۳). شناسایی چالش‌ها و راهبردهای پایدار معیشت عشایر (مطالعه موردی: ایل کلهر تهران). دوره چهارم، ۱(۷)، ۸۳-۹۶.
- عبدالله‌زاده، غ. ح.، صالحی، خ.، شریف‌زاده، م. ش. و خواجه شاهکوهی، ع. (۱۳۹۴). بررسی تأثیر گردشگری بر معیشت پایدار روستایی در استان گلستان. مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، ۴(۱۵)، ۱۴۸-۱۶۹.
- عزیزپور، ف. و امیری، ف. (۱۳۹۷). ارزشیابی اثرات اجرای سیاست اسکان مجدد در نواحی روستایی مبتنی بر رهیافت معیشت پایدار (مطالعه موردی: بخش مرکزی شهرستان اوج). مجله جغرافیا و مخاطرات محیطی، ۲۶، ۱۳۳-۱۵۰.
- عزیزپور، ف.، جلالیان، ح.، سراسکانرود، ا. و سراسکانرود، ص. (۱۳۹۵). انتخاب استراتژی بهینه معیشت پایدار در مواجهه با خشکسالی با استفاده از مدل ترکیبی SWOT-TOPSIS (مطالعه موردی: مناطق روستائی بخش مرکزی شهرستان هشتروند). مجله فضای جغرافیایی، ۵۵، ۳۱۳-۳۳۱.
- مرکز آمار ایران (۱۳۸۷). سالنامه آماری کشور.

مطیعی لنگرودی، س. ح.، قدیری معصوم، م.، رضوانی، م.، نظری، ع. و صحنه، ب. (۱۳۹۰). تأثیر بازگشت مهاجران به روستاها در بهبود معیشت ساکنان (مطالعه موردی: شهرستان اق قلا). پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۷۸(۴)، ۶۷-۸۳.

- نجفی، ز. و حیاتی، د. (۱۳۹۱). ارزیابی عملکرد شکل‌های آبریزان از دیدگاه اعضا: مورد مطالعه اتحادیه شکل‌های آبریزان کانال اردیبهشت درودزن فارس. *مجله علوم ترویج و آموزش کشاورزی*، ۸(۱)، ۷۳-۸۵.
- نوروزی، م. و حیاتی، د. (۱۳۹۴). سازه‌های مؤثر بر معیشت پایدار روستایی از دیدگاه کشاورزان استان کرمانشاه. *مجله علوم ترویج و آموزش کشاورزی ایران*، ۱۱(۱)، ۱۲۷-۱۴۴.
- نوروزی، م. و حیاتی، د. (۱۳۹۵). سازه‌های مؤثر بر معیشت پایدار روستایی از دیدگاه کشاورزان استان کرمانشاه. *فصلنامه علوم ترویج و آموزش کشاورزی ایران*، ۱۱، ۱۲۷-۱۴۴.
- Chambers, R. (1989). Sustainable rural livelihood: A key strategy for people, environment and development.
- CHF. (2005). Sustainable livelihoods approach guidelines, partners in rural development. Chapel, Ottawa, Canada.
- Corney, C., & Litvinoff, M. (1988). The greening of aid: Sustainable livelihoods in practice. London: Earth Scan Publications Limited.
- DFID. (1999). Sustainable livelihoods guidance sheet. London: Department for International Development.
- Ellis, F. (2000). Rural livelihood and diversity in developing countries. Oxford: Oxford University Press.
- Ellis, F., & Biggs, S. (2001). Evolving themes in rural development 1950s-2000s. *Development Policy Review*, 19(4), 437-448. <https://doi.org/10.1111/1467-7679.00143>
- Jomehpour, M., & Ahmadi, S. (2011). Effect of tourism on sustainable rural livelihoods (Case study: Baraghan Village – Savojbolagh County). *Rural Research*, 2(1), 33-63.
- Koeberlein, M. (2011). Living from waste: Livelihood of the actors involved in Delhi's recycling economy. Saarbrücken, Germany: Verlag für Entwicklungspolitik.
- Lamsal, P., Kumar, K. P., Pant, L., & Atreya, K. (2015). Sustainable livelihoods through conservation of wetland resources: A case of economic benefits from Ghodaghodi Lake, western Nepal. *Ecology and Society*, 20(1), 10-21. . <http://dx.doi.org/10.5751/ES-07172-200110>
- McDonagh, J., & Bunning, S. (2009). Methodological approach, planning and analysis, field manual for local level land degradation assessment in drylands. Tokyo, Japan: United Nations University.
- Morse, S., & McNamara, N. (2013). Sustainable livelihood approach: A critique of theory and practice. Guilford: University of Surrey.
- Motiei-Langroudi, H., Ghadiri-Masoom, M., Rezvani, M. R., Nazari, A., & Sahneh, B. (2011). Effect of return migrants to rural residents in improving livelihoods: The case study of Aq Qala Township. *Human Geography Quarterly*, 78(4), 67-83.

Scoones, I. (1998). Sustainable rural livelihoods: A framework for analysis (IDS Working Paper No. 72). Brighton: Institute of Development Studies.

Serrat, O. (2008). The sustainable livelihoods approach. Manila: Asian Development Bank.

Shen, F. (2009). Tourism and the sustainable livelihoods approach: Application within the Chinese context. Lincoln University.

World Bank. (2008). World development report 2008: Agriculture for development. Washington, DC: World Bank.

Xu, D., Zhang, J., Rasul, G., Liu, S., Xie, F., Cao, M., & Liu, E. (2015). Household livelihood strategies and dependence on agriculture in the mountainous settlements in the Three Gorges Reservoir Area, China. Sustainability, 7(4), 4850-4869. <https://doi.org/10.3390/su7054850>

Yan, J., & Zhang, Y. (2011). Livelihood vulnerability assessment of farmers and nomads in eastern ecotone of Tibetan Plateau. In AGU Fall Meeting Abstracts (pp. 31-32).

